

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ فقر

ڈاکٹر ناہید شاہد ☆

Abstract

The land of the Punjab has been famous in the annals of history for its sublime landscape, rivers, mountains, forests, fertilities and its versatile culture. One of its unique features is its being the land of saints. The saints of the Punjab used the medium of indigenous language--Punjabi to convey their message of love and peace through poetry. So this is why Punjabi language is very rich in Sufi poetic tradition. This article is an analytical study of that noble tradition of Sufi poetry in the Punjab.

من کے متے نہ چالے من کے متے انیک
 جو من پر اسوار ہے سو سادھو کوئی ایک
 (نفس دے آکھے نہ لگیے، نفس ون سونیاں گلاں کر دا ہے جینے نفس نوں قابو کر لیا ایہو
 جیہا سادھو (درویش فقیر) کوئی اک ای ہوندا اے)۔ (۱)

ایہہ گل بھگت کبیر نے آکھی سی۔ جس وچ دنیا تے دنیا داراں نوں اوس اک پتے دی
 گل سمجھا چھڈی۔ جے اپنے من وچ پیدا ہون والیاں سدھراں تے خواہشاں نوں اپنے تے انج
 سوار نہ کرو جے اوہ تہانوں تھان تھان ذلیل تے رسوا کر دیوں۔ من دے آکھے لگن والے شخصی
 حوالے نال بڑے کمزور تے لے ہوندے نیں۔ خواہشاں تے سدھراں شخصیت دیاں خطرناک

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

ترین بیماریاں وچوں نیں، تے جدوں کوئی ایس بیماری وچ مبتلا ہوندا اے تے پھیر بطور فرد اوہ بہ
مسدا چلا جاندا اے۔ خوری ایسے لئی شاہ حسین آکھیا سی:

کھا خوراکاں ، پہن پوشاکاں ، جم دا بکرا پلانا
ساڈھے تن ہتھ ملکہ تساڈا، جوہ پرائی ملنا
کہے حسین فقیر سائیں دا انت خاک وچ رلنا

شاہ حسین لاہوری دی ایس کافی دا پہلا مصرع ہے:

وہ کیہ آکر آکر چلنا (۳)

ایس وچ عجز تے انکسار دی گل کردیاں فخر تے غرور دی ننڈیا بھرویں انداز وچ کیتی گئی
اے۔ سدھراں خواہشاں نوں پوریاں کر دا بندہ آپ پورا ہو جاندا اے، پر ایہہ ختم ہون دا ناں نہیں
لیندیاں، اک خواہش دی ککھ وچوں ہزار خواہشاں جم دیاں نیں تے فیر چل سوچل۔ بندہ اپنے
آپ نوں بڑی شے سمجھدا اے پر اوہدی حقیقت صرف اپنی اے کہ اوں خاک وچ رل جانا اے، پر
اوہ جیہناں فقر دا راہ اختیار کیتا اوہناں تکبر نوں چھڈ کے حلیمی دا مٹھا رستہ اختیار کیتا۔ حالانکہ ایہہ
اک مشکل رستہ سی:

مشکل گھاٹ فقیری دا وو

پائے کٹھالی در مت کرم جرائے شیری دا
چھوڑ تکبر پکڑ حلیمی راہ پکڑ وو شیری دا
کہے حسین فقیر نماں ، دفتر پاڑ وو میری دا

ایہہ رستہ مشکل اے؟ تے ایہہ جسم وچ مچی آگ روح نوں کیویں دوخاندی اے؟
ایہدا جواب کبیر تے شاہ حسین دیاں کافیاں دے رہیاں نیں۔ ایہہ جواب ای نہیں عمل دل
پریرن دی بڑی من مؤننی سمجھاوئی وی اے۔ پر ایس دنیا دار تیری میری کردیاں عمراں لنگھا
چھڈنے آں۔ دولت، مال، مکان، زمین، جائیداد، عہدے، گریڈ تے ایہناں دی چاہت

سانوں کو ہے پانڈی اے۔ جائیداد تے اسیں نفرت، حسد، غرور تے ظلم دی وادی وچ کدے نہ مڑن لئی جا بئیرا کرنے آں۔ تصوف اہیاں روحانی بیماریاں دا تریاق لبھدا اے تے اک ایسے کامل انسان دی خواہش کردا اے جو دنیا تے اللہ دانا تے آخرت وچ سرخرو ہووے۔ ایسے لئی فقر نوں تصوف وچ اساسی ایچ حاصل اے۔ شاہ حسین دے بارے عقیدت بھری کتاب لکھن والے محمود عرف محمد پیر نے شاہ حسین دی نظر وچ فقر دا مفہوم انج دیا اے:

”ف: اس سے مراد فقر وفاقہ، فرائض حق ادا کرنا اور فسق و فجور کو ترک کرنا

تاق: قناعت، قصد اور قرب حق

رے: ریاضت، رضا اور روئے دل غیر خدا سے پھیرنا (۴)

حدیث شریف وچ آؤندا اے: الفقیر فخری (میںوں اپنے فقر تے فخر اے)۔ فقر کیہ اے؟ تے لبھدے باطنی معنی کیہ نیں؟ ایہہ اوہ مدھلے تے اہم سوال نیں جیہناں دے معنی سمجھیوں بناں انسان دی کاملیت دا مطلب نہیں سمجھیا جاسکدا۔

انسان کامل دا تصور دین والے شاعر، علامہ اقبال اک عرصہ تک عجمی تصوف دے قائل رہے پر گہرے مطالعے تے غور و فکر مگروں اوہ ایسے نتیجے تے اپڑے جے مسلمان صوفیاء وچ بعض غیر اسلامی عناصر نے فلسفے تے تصوف نوں آپس وچ رلا ملا کے ایہدی شکل وگاڑ دی اے۔ ایسے لئی اوہناں آکھیا جے:

”فلسفیانہ اور مورخانہ اعتبار سے مجھے ایسے مسائل سے اختلاف ہے جو

حقیقت میں فلسفے کے مسائل ہیں مگر جن کو عام طور پر تصوف کے مسائل سمجھا

جاتا ہے۔“ (۵)

اقبال نامے دے پہلے حصے دے صفحہ 41 تے مولانا سراج الدین پال دے ماں اک

خط وچ اقبال ایس مسئلے دی وجہ انج بیان کیتی اے:

”بہندی مسلمانوں کی بڑی بدبختی یہ ہے کہ اس ملک سے عربی زبان کا علم اٹھ

گیا ہے اور قرآن کی تفسیر میں محاورہ عرب سے بالکل کام نہیں لیتے، یہی وجہ ہے کہ ملک میں قناعت اور توکل کے وہ معنی لیے جاتے ہیں جو عربی زبان میں ہرگز نہیں ہیں۔“

ایسے لئی اقبال عجمی دی بجائے اسلامی تصوف دے دائی تے قائل سن جو انسان نوں عمل تے حرکت دی تربیت دیندا اے۔ اقبال نامہ حصہ دوم صفحہ 55،56 تے اوہ اک ایسے انسان دی تربیت کردا اے جیہڑا مثالی تے مکمل ہوندا اے۔ ایس روشنی وچ بال جبریل دی اک مسلسل غزل دا حوالہ بڑا مناسب نظر آوندا اے جیہدے وچ اقبال نے فقر دی عالمانہ انداز مال تفصیل دتی اے۔ پر ایس غزل دا حوالہ دین توں پہلاں اسیں فقر دے لفظی تے اصطلاحی مطلب تے ذرا اک جھات ماریئے۔

لغت وچ فقر دا معنی درویشی، فقیری، قلندری تے اللہ مال لولان دے نیں، یعنی قناعت دا راہ اختیار کرن والے غیر ضروری تے غیر اہم خواہشاں تے سدھراں تے قابو پان والے اوہ بہادر جیہڑے دنیا دے کچھے نہیں دوڑ دے سگوں دنیا اوہناں کچھے دوڑ دی اے۔

تصوف دی اصطلاح وچ فقر دا مطلب ایہہ وے پئی صوفی دا ہتھ دنیا دی دولت توں خالی ہون دے مال مال اوہدا دل وی ایہدے توں وانجا ہووے، یعنی نہ دولت ہووے تے نہ دولت پان دی خواہش۔ فقر دے اک حصے نوں ظاہری تے دوجے نوں باطنی آکھیا جاندا اے کشف العجب وچ آوندا اے:

”اس کی ظاہر شکل افلاس اور بے قراری ہے اور اس کا باطن اقبال مندی، کامرانی اور اطمینان قلب ہے، اور جو شخص فقر کی ظاہری محتاجی میں رہ گیا اور اس کی باطنی دولت تک نہ پہنچا وہ ناکام ہو کر بھاگ گیا اور جس نے فقر کی حقیقت یعنی باطنی دولت کو پایا وہ سارے جہان سے منہ موڑ کر ذات حق میں فنا یعنی واصل ہو گیا۔“ (۶)

اقبال فقر دیاں صفتاں بیان کر دیاں لکھدے نیں:

فقر کے ہیں معجزات تاج و سریر و سیاہ
فقر ہے میروں کا میر فقر ہے شاہوں کا شاہ

اقبال دے نیڑے فقر اک بہت وڈی صفت اے جیہد انشا ایہہ وے کہ اپنیاں لوڑاں
تھوڑاں نوں گھٹ توں گھٹ رکھیا جاوے تاں جے انسان مادی آسانیاں تے سوکھاں لئی اپنی
شخصیت کمزور نہ کر بیٹھے۔ اقبال آہندے نیں جے فقر دی لکھ وچوں معجزے پھٹدے نیں ایسے
لئی اہل فقر بادشاہواں دے بادشاہ تے سرداراں دے سردار ہوندے نیں۔

اقبال فقر دے دوویں کائناتی مسئلیاں نوں سلجھاندے نیں پر دوواں واطریقہ وکھرا وکھرا
اے۔ علم، عقل دیاں خامیاں دور کردا اے جدوں کہ فقر دل تے گناہ نوں سنواردا اے، علم فلسفی تے
فقیہ پیدا کردا اے پر فقر موسیٰ تے عیسیٰ واملک رہیا اے۔ علم خبر دیندا اے تے فقر نظر پیدا کردا
اے۔ اقبال دے نیڑے لفظ نظر عشق تے وجدان دے معنے تے خیر حواس مال حاصل ہون والے
علم دے معنے دیندا اے۔ بقول ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا:

”علم کی کوہی وہی ہے جسے اقبال نے نظم ”عقل اور دل“ میں ”خدا جو“ کہا

ہے اور فقر کی کوہی کو خدا نما قرار دیا ہے۔“ (۷)

جدوں کوئی صوفی عشق دی گھائی توں لکھدا اے اتھے اک منزل فقر دی وی آؤندی
اے۔ جوتن من دھن دی بازی لائیوں بناں ہتھ نہیں آؤندی۔ رسول پاک ﷺ نوں ”فقر تے فخر“
سی، ایسے کر کے پنجابی دے نویکلے شاعر میاں محمد ایسے ”فخر“ لئی دھیاں، پتراں، بھیناں تے
بھراواں توں بہت اگے لنگھ جاندے نیں، تے فقر لئی عشق دی ندی وچ سارے دے سارے
اسباب روڑھ دیندے نیں پر ایس راہ تے ٹرن لئی اوہ آکھدے نیں کہ یقین دا ہونا بڑا ضروری
اے کیوں جے اتھے آکے فقر تے عشق اپنیاں حالتاں بدلدے رہندے نیں۔ (۸)

واہی فقر فنا دے اندر اگلی منزل آئی

فقر فنا اندر چپ بہتر، گل نہ جاندی پائی

فرموشی دی منزل ہوئے گنگے ڈورے جھلے
 جاں بک سورج روشن چڑھیا سبھ نارے چھپ چلے
 کانگ چڑھے دریا فقر دے جنبش اندر آوے
 پتھر تنفس بریتی بیلا ، بوٹی ریت چھپاوے
 دوئے جہان محمد بخشا موج ایس بک دریاؤں
 جے کوئی ایہہ گل منے ناہیں ، کسر اوہنوں سوداؤں
 ایس ندی وچ چھپی مارے جے کوئی ہمت کر کے
 سدا سکھالا رسی بھائی ، کیہ کم باہر تر کے (۹)

تے انج میاں محمد بخش فقر دے رازاں نوں کھولدے چلے جان دے نے اوں فقر نوں جیہنوں علامہ
 اقبال نے خدا نما قرار دتا اے تے جیہہ اصوفی دی منزل ٹھہر دا اے۔ میاں صاحب حرکت عمل تے
 جدوجہد دی عملی تفسیر اگانہہ سفر عشق راہیں بیان کردتی اے پر سفر عشق دے پردے وچ لکائی
 سیف دایان اوہناں دراصل اوہ ایہناں شعراں وچ بیان کر رہے نیں:

سفر توکل عاصم والے ، بہت سیف ملو کے
 کریں قبول نہ نہیں توڑے ، سبھ کوئی ٹھاکے کو کے
 اپنا آپ چھڑیں اس کارن سا جن ماں گھٹ آون
 سب جگ اتے شامی تیری پریاں تحت اڈاون
 ڈھونڈن والے مڑن نہ خالی خود حضرت فرماؤندے
 ویکھاں سیف ملو کے ولوں جو ڈھونڈھے سو پاندے (۱۰)

تے انج اک کامل انسان دا تصور مکمل ہوند اے۔ ساڈے صوفی اک بیچھے معاشرے نوں اسارنا
 چاہندے سن جو حرکت تے عمل دے مثبت رویاں دی مثالی تصویر ہووے۔

حوالے

- 1- بھگت کبیر حیات و تعلیمات اور منتخب کلام؛ نگارشات لاہور 2001ء
- 2- کلام حضرت مادھو لال حسین: (سوہی مقصود نا قب) سچیت کتاب گھر (س ن) کافی نمبر 49
- 3- ایضاً کافی نمبر 103
- 4- بحوالہ شاہ حسین، شفقت تنویر مرزا، لوک ورثہ اسلام آباد، 1989ء، ص 200
- 5- رسالہ ”اقبال“ اکتوبر 1955ء ص 94، 95
- 6- کشف الخبواب ترجمہ کیپٹن واحد بخش سیال؛ الفیصل پبلشر اردو بازار لاہور 1995ء ص 184
- 7- تفہیم بال جبریل: تالیف ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا؛ بریم اقبال لاہور 2002ء ص 207
- 8- تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر: پروفیسر ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی؛ عزیز پبلشرز لاہور 2002ء ص 227
- 9- سیف الملوک مرتبہ اقبال صلاح الدین؛ عزیز پبلشرز اردو بازار لاہور 1992ء ص 41
- 10- ایضاً ص 43

